

I. ДЕРЖАВНА ВЛАДА ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЮ

УДК 94(477.63) «17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НА ЯКУ СІЧ СПИРАВСЯ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ГОТУЮЧИ ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ?

Ставиться під сумнів існуюча в українській історіографії думка про те, що Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, спирався на військовий потенціал Микитинської Запорозької Січі (1638–1652 рр.). Показано, що такої Січі як протодержавного утворення низового козацтва в указаний період не існувало. Доводиться, що під час підготовки повстання Б. Хмельницьким (1648 р.) на Микитиному Розі розташовувалася полкова січ Канівського реєстрового козацького полку, а на острові Томаківка розташовувалася полкова січ Черкаського реєстрового козацького полку, на яку й спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання.

Ключові слова: козаки, протодержавне утворення, Запорозька Січ, реєстрове козацтво, Степовий Кордон.

Ставиться под сомнение существующая в украинской историографии мысль о том, что Б. Хмельницкий, готовя восстание против польской власти в Украине, опирался на военный потенциал Никитинской Запорожской Сечи (1638–1652 гг.). Показано, что такой Сечи как протодержавного образования низового казачества в названный период не существовало. Доказывается, что во время подготовки восстания Б. Хмельницким (1648 г.) на Никитином Роге размещалась полковая сечь Каневского реестрового казачьего полка, а на острове Томаковка размещалась полковая сечь Черкаского реестрового казачьего полка, на которую и опирался Б. Хмельницкий, готовя восстание.

Ключевые слова: казаки, протодержавное устройство, Запорожская Сечь, реестровое казачество, Степная Граница.

The given work has cast doubt upon the thought existing in Ukrainian historiography about the fact that Bohdan Khmelnytsky while preparing the uprising against Polish rule in Ukraine relied on the military potential of the Mykytynska Zaporiz'ka Sich. It has shown that such Sich as a protostate formation of the Cossacks did not exist in the mentioned period of time. It has also proved that during the preparation for the uprising by Bohdan Khmelnytsky the regimental sich of the Kanev register Cossacks regiment was situated on the Mykytyn Rig. At the same time the regimental sich of the Cherkas register Cossacks regiment with the help of which B.Khmelnytsky prepared the uprising was situated on the island of Tomakivka.

Key words: Cossacks, protostate formation, Zaporizhzhian Sich, register cossaks, Steppe Border.

Загальновідомо, що серед переліку Запорозьких Січей, як протодержавних утворень низового козацтва, названа і Микитинська Запорозька Січ, яка нібито існувала протягом 1638–1652 рр. Тому цілком закономірною виглядає думка, що Б. Хмельницький, рятуючись від арешту, тікає восени 1647 р. на Запорожжя, де спочатку зупиняється на острові Бучки (у складі архіпелагу о. Томаківки), а взимку 1648 р. захоплює Микитинську Запорозьку Січ і використовує її військовий потенціал на початковому етапі повстання. Зокрема, літописець С. Величко детально висвітлює заходи Кошового отамана Січі з надання допомоги Б. Хмельницькому. Літописець також повідомляє, що Рада Січі у складі 30 тис. козаків 19 квітня 1648 р. обрала Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького і що він на чолі 8 тис. війська вирушив на Жовті Води [7, с. 59, 60].

Вищенаведена версія розповсюджена в українській історіографії, її використовують науковці, зокрема, вона наведена в усіх моїх публікаціях щодо Жовтоводської битви.

Ніхто з нас не підозрював, що маємо справу з великою «штучною білою плямою», створеною і переданою нам у спадок істориками-попередниками, в першу чергу щодо існування Микитинської Запорозької Січі, а також щодо питання на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, готуючи повстання? Підробка щодо існування Микитинської Запорозької Січі, отже й непричетності до неї Б. Хмельницького, була виявлена мною випадково.

Зокрема, за процедурою дослідження воєнного мистецтва у битвах Б. Хмельницького я спробував порівняти структуру й озброєння його армії зі структурою та озброєнням війська Ми-

микитинської Запорозької Січі. Виявилося, що таке порівняння зробити неможливо, оскільки відсутня інформація про те, як була побудована Січ та її збройні сили перед повстанням Б. Хмельницького. Це питання не давало автору спокою, і він почав шукати джерела, які б хоч почасти могли пролити світло на цю проблему, а саме – якою все ж таки була структура Микитинської Запорозької Січі напередодні української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького?

З'ясувалося, що перед повстанням Б. Хмельницького взагалі ніякої Запорозької Січі не існувало, тобто після знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі у 1638 р. за станом на 1648 р. вона не була відновлена. Зокрема, наукова реконструкція битв, проведених Б. Хмельницьким упродовж 1648–1652 рр., показала, що у складі його армії в ці роки не було жодного формування Запорозької Січі [12, с. 104–282]. Жодного разу в джерелах цього періоду вона не згадується. Отже думка про існування протягом 1638–1652 рр. Микитинської Запорозької Січі є помилковою.

Мною також виявлено, що відродження Запорозької Січі, яка отримала назву Чортомлицької, здійснив Б. Хмельницький у 1652 р. (тобто через 14 років після знищення в 1638 р. польською армією Базавлуцької Запорозької Січі) за власним проектом щодо її організаційної структури.

Закономірно, що мої колеги-історики були шоковані вищенаведеним мною повідомленням й не повірили в існування такої доленосної «штучної білої плями» в історії Запорозької Січі¹. Щоб науково довести вищезазначені гіпотези, автор взявся за розробку потужної монографії з цих питань на засадах новітньої методології [13, с. 3–418]. Дослідження показали, що за всю історію запорозького козацтва у Великому Лузі існувало лише три Запорозькі Січі як протодержавні утворення: Базавлуцька (1590–1638 рр.), Чортомлицька (1652–1709 рр.) та Підпільненська або Нова (1734–1775 рр.), а інші – Хортицька, Томаківська та Микитинська були лише січами-форпостами. Назва в польських джерелах цього форпосту «микитинською запорозькою січчю» не означає, що він належав запорожцям або був їхнім протодержавним утворенням. Це

¹ На думку А. Ейнштейна: «Легче розщепити атом, ніж позбавитися упевдженія» [8, с. 3].

була запорозька військова база Речі Посполитої і тому реєстрові козацькі полки, які виконували тут залогову службу теж мали назву «війська запорозького реєстрового» [5, с. 96, 98].

Незважаючи на те, що Микитинської Запорозької Січі не існувало, сучасні історики пишуть про неї наукові нариси, а мешканці м. Нікополя Дніпропетровської області вважають, що на території їхнього сучасного міста в середині XVII ст. **розташовувалася Микитинська Запорозька Січ**, з якої почалася національно-визвольна революція українського народу середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. З цього приводу в центрі міста йому споруджено пам'ятник. До поширення цієї хибної думки причетний С. Величко, який подав у своєму літописі інформацію апокрифічного (підробного) характеру про участь Микитинської Запорозької Січі і її кошового отамана у підготовці повстання Б. Хмельницького [7, с. 45–75; 10; с. 161–189; 18, с. 18, 19]. При цьому дивним є те, що ніхто з науковців не звертає уваги на той факт, що перелік гетьманів Війська Запорозького (Запорозької Січі) обривається в 1638 р., тобто в рік знищення польською армією Базавлуцької Запорозької Січі, і до 1648 р. (до повстання Б. Хмельницького) у джерелах не згадується жодний козацький лідер на цій посаді [9, с. 106–108]. Ще дивовижнішим є те, що постанова польського сейму (березень 1638 р.) «Ординація війська запорозького реєстрового» [5, с. 96–98], **яка затвердила знищення українського козацтва**, залишилася поза увагою науковців, адже саме внаслідок появи цієї постанови вже ніколи не могла з'явитися не тільки Микитинська, а й будь-яка Запорозька Січ. І, дійсно, відродження Січі (Чортомлицької) відбулося, як уже зазначалося, тільки за часів Хмельниччини.

На мою думку, однією з причин такого ставлення до подій, що відбулися у 1638 р. щодо козацтва, і, зокрема, до цього правового документа польського сейму, є пануюче в українській історіографії переконання, що українське козацтво було антиподом Речі Посполитої і що воно існувало не завдяки польській владі, а всупереч їй. Але аналіз генезису та еволюції українського козацтва свідчить про те, що саме завдяки польським урядовим козацьким реформам 1570–1572 рр. та 1578–1582 рр. воно було перетворено у другій половині XVII ст. із малочисельного, усіма знехтуваного напівкримінального елемента на привілейовану захищену імуні-

тетом військової верстви, на структуроване потужне військо, а за третьою (1590–1591 рр.) реформою – на Базавлуцьку Запорозьку Січ [14, с. 29–46; 15, с. 23–34; 16, с. 35–59; 17, с. 34–59].

Зокрема, дослідження щодо утворення цієї першої Запорозької (Базавлуцької) Січі показали, що вона виникла у 1590 р. завдяки наявності шістьох чинників: а) небезпечних умов через напади кримських татар; б) восьми січей-форпостів (з 1585 р.) на островах Великого Лугу від прикордонних замків, де мешкали козаки; в) козацького війська з упорядкованою структурою для надбудови над ним державницьких елементів (формування завершилося протягом 1587–1590 рр.); г) **юридичного акту – дозволу польської влади на утворення автономної військової структури на Низу Дніпра під сюзеренатом короля Речі Посполитої (постанова сейму «Порядок щодо низовців і України» від 19.04.1590 р.)**,¹ д) високого рівня розвитку шляхів сполучення та поштового зв'язку між кошами острівних січей Великого Лугу та волостю; е) козацької рицарської корпоративної ідеології, заснованої на пасіонарному імперативі: «Будь тим, ким ти повинен бути», відповідно до якого козацька спільнота ухвалювала рішення не за «згодою більшості», а за «загальною згодою», коли незгодних могли ліквідувати фізично. Іншими словами, почуття найвищої спільності «ми» мусило абсолютно придушувати кожне конкретне «я», бо тільки за таких умов забезпечувалася колективна захищеність у небезпечних умовах воєнного промислу.

Вищеназвана «Ординація» не тільки скасувала привілеї та імунітет, а й ліквідувала українське козацтво як суспільну верству. Зокрема, в цьому документі записано: «... оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословіння бога як воло-

¹ Усі Запорозькі Січі були утворені з дозволу влади, а також знищені за її рішенням. Зокрема, Базавлуцька – утворена в 1590 р. за підтримки короля Сигізмунда – III та вищеназваної постанови польського сейму від 19. 04. 1590 р., а знищена в 1638 р. за підтримки короля Владислава – IV та «Ординації» польського сейму (березень 1638 р.). Чортомлицька – утворена в 1652 р. за універсалом Б. Хмельницького, а знищена в 1709 р. за рішенням російського царя Петра I. Підпільненська або Нова утворена в 1734 р. з дозволу російської цариці Анни Іоанівни, а знищена в 1775 р. за рішенням російської цариці Катерини II (Маніфест від 14. 08 1775 р.).

даря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажано тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів» (виділено мною. – І. С.) [5, с. 96, 97].

Отже, «Ординація» скасовувала на «вічні часи» правові акти урядових козацьких реформ 1570–1591 рр., за якими українському козацтву надавався статус окремого привілейованого військового стану в Речі Посполитій, а також козацький імунітет. Законірно, що втратили юридичну силу всі угоди, укладені між козацтвом і польським урядом (Куруківська, Переяславська, Кумейківська та ін.). Колишньому козацькому рицарству був визначений новий суспільний статус: *«оберненого в холопів»*. Фактично цим документом козацтво було відкинуто у своєму розвитку до стану, в якому воно перебувало в першій половині XVI ст., коли було нелегітимним і неprestижним, бо приналежність до нього не давала ніякої соціально-економічної вигоди. Той факт, що в документі Запорозька Січ навіть не згадується, хоча саме проти неї, в першу чергу, була спрямована ця постанова, свідчить про те, що її утворення і існування перебували в правовому полі, яке теж скасовувалося, тобто втрачали силу правові акти третьої урядової козацької реформи 1590–1591 рр., за якими вона була створена.

На мою думку, були такі причини виникнення помилкового твердження про існування на Микитиному Розі Запорозької Січі:

1. Не враховувалося, що відповідно до козацьких традицій державотворення, в українців під впливом умов Великого Степового Кордону України спочатку утворювалося військо, а вже на його структурах надбудовувалися державницькі елементи. Такого структурованого війська після знищення в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі польською армією та постанови сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» запорожці не мали.

2. Не враховувалося, що українське козацтво, формуючися під впливом умов Великого Степового Кордону України та східних традицій, виробило, а також запозичило низку метафор щодо назви своїх організаційних структур, які мають подвійне тлума-

чення. Зокрема, «Військо Запорозьке» – це державне утворення або військо; «Кіш» – столиця державного утворення (Запорозької Січі) або козацький табір, розташований будь-де; «Січ» – державне утворення або укріплений форпост, розташований будь-де і т. ін. Під визначенням «Запорозька Січ» нами розуміється не городок-форпост, зокрема Д. Вишневецького на Хортиці, і не січ-форпост, яка була на Микитиному Розі, де стояла польська залога із козаків-реєстровців, а військово-адміністративне автономне державницьке утворення козаків-низовців (запорожців).

3. Незнання організаційної структури Базавлуцької Запорозької Січі, а отже й особливостей механізму її знищення в 1638 р.

Зупинимось на останньому питанні детальніше. Проведені нами дослідження щодо виникнення та еволюції організаційної структури першої Запорозької (Базавлуцької) Січі [16, с. 35–59; 17, с. 34–59] показали, що організаційно вона складалася із восьми територіальних кошів прикордонних замків (Білоцерківського, Брацлавського, Канівського, Корсунського, Миргородського, Переяславського, Черкаського та Чигиринського). Кожен такий кіш мав на Низу, на одному з островів Великого Лугу, укріплений форпост, тобто свою січ, або кіш-січ. На базі цих восьми острівних кошів і була утворена (на федеративних засадах) у 1590 р. Базавлуцька Запорозька Січ, яку можна назвати «Суперсіччю». Усі вісім кошів-січей поділялися на сотні, а останні – на десятки. Кожен кіш очолював кошовий без додатку «отаман», сотню – сотник, а десятку – отаман.

На початковому етапі Січ народжувалася на Низу Дніпра із острівних кошів-січей, а після покозачення протягом перших двох десятиліть XVII ст. 75 % міщан «волості» (південна Київщина і Брацлавщина) встановила на цій території козацьку юрисдикцію шляхом утворення територіальних січових кошів на базі прикордонних замків та їхніх околиць і перетворилася на потужне протодержавне утворення, яке взяло під свій контроль діяльність прикордонної королівської адміністрації та шляхти, а православу церкву – під свій захист [1, с. 400–437, 539]. Це викликало стурбованість у керівництва Речі Посполитої, і тому король ініціював застосування сили для приборкання «козацького свавілля». Битва на території сучасної Кіровоградщини між польською армією і військом Базавлуцької Січі у другій половині жовтня

1625 р. завершилася підписанням Куруківської угоди, згідно з якою було утворено шеститисячне реєстрове військо (шість полків по одній тисячі козаків у кожному) як складову частину польської армії. Полки дислокувалися в прикордонних староставах Київського воєводства і відповідно до них мали свої назви: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський та Чигиринський¹.

Між реєстровцями і запорожцями розгорнулася запекла боротьба за лідерство у козацтві та за контроль над волостю. Цим скористався польський уряд і за підтримки реєстровців знищив у 1638 р. Запорозьку (Базавлуцьку) Січ [5, с. 96, 97]. За допомогою гарнізонів відродженої в 1639 р. фортеці Кодак та новоутвореного форпосту на Микитиному Розі, де реєстрові полки по черзі виконували залогову службу, польському уряду вдалося витіснити запорожців з Низу Дніпра на землі, що межували з Військом Донським, та на територію Слобідської України. **Але вирішального удару низовому козацтву було завдано тим, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстрові козацькі полки захопили її коші-січі на островах Великого Лугу і цим позбавили запорожців їхньої матеріальної бази. Тепер кожний реєстровий полк мав на Низу Дніпра свою полкову січ, яка слугувала йому матеріальною базою щодо промислу і була складовою частиною першої лінії оборони від нападів кримських татар.**

Нами встановлено, що Канівський реєстровий козацький полк мав свою січ на півострові Микитин Ріг (територія сучасного міста Нікополя, районного центру Дніпропетровської області). На базі Канівської Січі (на Микитиному Розі) і був обладнаний

¹ Зазначимо, що польський уряд, починаючи з першої козацької реформи 1570–1572 рр. прагнув створити надійне державі реєстрове козацьке військо, але пасіонарні запорожці не трималися реєстру, бо для них воєнний промисел був потребою. Сформувавши вірне Речі Посполитій шеститисячне реєстрове козацьке військо за Куруківською угодою 1625 р. вдалося через те, що внаслідок покарання Січю волості (протягом перших двох десятиліть XVII ст.), до складу війська Січі потрапило «господарське» козацтво (визначення М. Грушевського) із психологією поміркованого егоїзму та інстинкту самозбереження, яке виживало завдяки приватному землеволодінню і трималося реєстру, незважаючи на багаторічну затримку платні за службу.

урядовий форпост для виконання реєстровими полками залогової служби на Низу Дніпра. Про це свідчить, зокрема, наказ великого коронного гетьмана М. Потоцького від 13.02.1648 р. канівському полковнику: «Оскільки вашій милості довірена запорозька резиденція, поспішайте нашвидкоруч на Запоріжжя, щоб розгромити цього бунтівника (Б. Хмельницького. – І. С.). На допомогу придаю пп. Чигиринського і Переяславського полковників і наказую, щоб ви в.м. і всі разом намагалися або спіймати цього зрадника, або знищити...» [4, с. 14, 15] (виділено мною. – І. С.). Отже, виходячи з цього наказу, можемо зробити висновок, що комендантська й інтендантська служби на Микитиному Розі були доручені полковнику Канівського реєстрового полку. Іншими словами, він був господарем цього форпосту, який дислокувався на його Канівській полковій січі. Розміщалися реєстрові полки у своїх куренях. Так, великий коронний гетьман С. Конєцпольський у листі до польського короля від 19.09.1639 р. повідомляв, що на Запорожжі була затримана ватага козаків, які «... не хотіли прийти до куреня пана Секежінського (полковник Канівського реєстрового полку. – І. С.), а, ховаючись по лугах та очеретах, запасали борошно та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши це, п. Секежінський вхопив кількох поводитирів їх, котрих важніших, а інші пішли в свої дніпрові уходи» [2, с. 27, 28].

Отже, на Микитиному Розі існувала січ, але Канівська, тобто Канівського реєстрового полку, на базі якої упродовж 1638–1648 рр. дислокувався польський урядовий форпост, а протягом 1650–1652 рр. – залага Б. Хмельницького у складі 300 козаків під командуванням полковника Гулака [11, с. 413, 415].

Якщо ж не існувало Микитинської Запорозької Січі, то тоді виникає закономірне питання: на яку ж Січ спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади? Щоб відповісти на це питання, звернемося з цього приводу до самого Б. Хмельницького.

У листі від 13 березня 1648 р. з острова Томаківка до М. Потоцького, де Б. Хмельницький пояснює причини, які вимусили його самого та його соратників тікати на Запорожжя, він зазначає, що був атакований двома реєстровими козацькими полками (Черкаським і Чигиринським), напад яких вдалося відбити, а далі подає цікаве повідомлення, яке підтверджує, що його діяльність

із підготовки повстання не пов'язана з Микитиним Рогом. Зокрема, Б. Хмельницький пише: «Дійшла до нас і звістка про те, що в. м-ть, м.м. пан, хочеш знати, з чиєї намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкаські і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас» [3, с. 30, 31] (виділено мною. – І. С.). Це повідомлення Б. Хмельницького свідчить про те, що центр його повстання спирався на матеріальну базу Черкаського реєстрового полку (за згодою сотенної старшини та рядових козаків). Ця база розташовувалася у Великому Лузі на острові Томаківка і мала назву Черкаської Січі. Отже, готуючи повстання, Б. Хмельницький спирався не на Запорозьку (Микитинську) Січ, якої не існувало, а на полкову Черкаську Січ. Вже зазначалося, що під час знищення Базавлуцької Запорозької Січі реєстровці захопили коші-січі на островах Великого Лугу, які були структурними підрозділами Січі і на яких господарем було низове козацтво. Тепер же ці острови стали січами реєстрових полків. Таких січей було шість (за кількістю полків): Білоцерківська, Канівська (Микитинська), Корсунська, Переяславська, Черкаська (Томаківська) та Чигиринська.

Загальновідомо, що у січні 1648 р. Корсунський реєстровий козацький полк, що перебував у складі урядової залози на Микитиному Розі, підняв повстання. Його командир полковник С. Гурський разом із загоном драгунів утік на волость, а полк з трьома гарматами малого калібру прибув на Томаківку до Б. Хмельницького. У 20-х числах квітня 1648 р. у Великий Луг до Томаківки на допомогу Б. Хмельницькому прибув Тугай-бей з 20-тисячним загоном татарської кінноти.

Ще одним підтвердженням того, що Томаківка, а не Микитин Ріг, була на Низу Дніпра центром повстання під керівництвом Б. Хмельницького, є, по-перше, той факт, що він, вирушаючи з військом на волость, залишив на укріпленій Томаківці гарнізон у складі 50 козаків [6, с. 30]. По-друге, саме цей острів був у центрі уваги флотилії з реєстровими козаками, що прибула до безлюдного Микитинового Рогу 3 травня 1648 р. (за розрахунками),

щоб розправитися з Б. Хмельницьким, який уже вів облогу суходільної частини польського війська на Жовтих Водах. Водночас, коли 4 травня 1648 р. підрозділ реєстровців на чолі з осавулом І. Барабашем і полковником М. Кричевським руйнував фортифікацію Томаківки (її козацький гарнізон здався без бою), козаки реєстрових полків (флотилія стояла у Кам'яному Затоні навпроти Микитиного Рогу) підняли повстання, перебили полонізовану старшину, обрали за старшого Ф. Джалалія і оголосили себе складовою частиною армії Б. Хмельницького [4, с. 30]. У середині дня 13 травня Ф. Джалалій з реєстровими полками прибув до Б. Хмельницького в район Жовтоводської битви.

Уже зазначалося, що за повідомленням С. Величка, Рада Микитинської Запорозької Січі обрала 19 квітня 1648 р. Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького [7, с. 59]. Якщо ж не існувало в цей час не тільки Микитинської Січі, а й будь-якої іншої, то коли і де Б. Хмельницький був обраний на цю посаду? На мою думку, є всі підстави стверджувати, що після прибуття 13.05.1648 р. Ф. Джалалія з реєстровими полками в район Жовтоводської битви тут, з метою встановлення єдиноначальності у війську, відбулася розширена козацька рада, згідно з рішенням якої Б. Хмельницький був обраний гетьманом Війська Запорозького. Про це свідчить, зокрема, той факт, що починаючи з першого дня (тобто з 27.05.1648 р.) після завершення Корсунської битви, яка є продовженням Жовтоводської битви, документи регіонального рівня й листи до московського царя та його воєвод Б. Хмельницький підписує відповідно до новообраної посади, тобто як «гетьман Війська Запорозького й.к.м.» [3, с. 31, 32, 48–51]. **Враховуючи нелегітимність цієї посади в державній структурі Речі Посполитої, у листах до польського короля та шляхтичів Б. Хмельницький підписується як «старший й.к.м. Війська Запорозького» [3, с. 31–58]. Тільки з кінця липня 1648 р. у листах до польських шляхтичів і комісарів (очевидно, відчуваючи свою могутність та враховуючи період безкоролів'я в Речі Посполитій Б. Хмельницький підписується як «гетьман, з Військом Запорозьким» [3, с. 59–79]. Після обрання королем Польщі Яна Казимира повний підпис Б. Хмельницького на документах (з грудня 1648 р. по вересень 1653 р.) має таку форму: «гетьман з його королівської милості (скорочено – гетьман з й.к.м. – І. С.) Військом Запорозьким» [3, с. 85, 86, 103–105, 303].**

Підсумовуючи, зазначимо, що Б. Хмельницький, готуючи повстання проти польської влади в Україні, спирався на матеріальну і військову базу полкової Черкаської Січі Черкаського полку реєстрових козаків, у якому «всі черкаські і сотники дали на це згоду». Ця січ розташовувалася на острові Томаківка. На Микитиному Розі у цей час розташовувалася полкова Канівська Січ Канівського полку реєстрових козаків, на базі якої був обладнаний польський прикордонний форпост, у якому полки реєстрових козаків виконували залогову службу за графіком змінного чергування.

Бібліографічні посилання

1. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.
2. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси : у 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2.
3. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / уряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961.
4. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965.
5. Історія України в документах і матеріалах / М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 3.
6. *Леп'явко С. А.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) / С. А. Леп'явко // Україна в Центрально-Східній Європі : студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000.
7. Літопис Самійла Величка : у 2 т. – К., 1991. – Т. 1.
8. *Меметов А.* Крымские татары (Ист.-лингв. очерк) / А. Меметов. – Симферополь, 1993.
9. *Мищик Ю. А.* Козацький край : нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Мищик Ю. А. – Д., 1997.
10. *Петровський М. Н.* Псевдо-діяріуш Самійла Зорки / М. Н. Петровський // Записки іст.-філол. відділу ВУАН, 1928. – Кн. 17.
11. *Слабченко М.* Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999.
12. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. / І. С. Стороженко. – Д., 1996. – 320 с. + 3 вкл.
13. *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. Книга друга: Генезис, еволюція та реформування орга-

нізаційної структури Січі / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007. – 418 с. – 9 вкл.

14. *Стороженко І. С.* Лицарська гіпотеза утворення Запорозької Січі / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2003. – № 5.

15. *Стороженко І. С.* Організаційна структура козацтва, що передувала утворенню першої Запорозької Січі (друга половина XVI ст.) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2004. – № 2.

16. *Стороженко І. С.* Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 1.

17. *Стороженко І. С.* Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2.

18. *Tadeusz Krzastek.* Żółte Wody – 1648 / Tadeusz Krzastek, Wiesław Majewski, Mirosław Nagielski, Iwan Storozhenko. – Warszawa, 1999.

Надійшла до редколегії 26.11.09

УДК 94(477.7) 325 (=16 2.1=512.145) «170 0/1800»

В. В. Грибовський

ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ)

НИВЕЛЯЦІЯ ТРАДИЦІЙНИХ ПОТЕСТАРНИХ І ЕГАЛІТАРНИХ СТРУКТУР ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ОСТАННІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ІСНУВАННЯ СІЧІ

Виокремлено традиційні потестарні і егалітарні структури запорозького козацтва, розглянуто їхню нивеляцію як наслідок стабілізації кордонів на російсько-турецькому порубіжжі; простежено тенденції соціальної диференціації козацької спільноти та рангового стратифікування керівної верстви Коша.

Ключові слова: потестарні та егалітарні структури, степове порубіжжя, гінтерланд, запорозьке козацтво, Російська імперія.

Вычленены традиционные потестарные и эгалитарные структуры запорожского казачества, рассмотрена их нивеляция как следствия стабилизации границ на российско-турецком пограничье; прослежены тенденции социальной дифференциации казачьего сообщества и ранговой стратификации руководящей прослойки Коша.

Ключевые слова: потестарные и эгалитарные структуры, степное порубежье, гинтерланд, запорожское казачество, Российская империя.